

*Барабаш С. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри україністики
Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*

*Бурко О. В.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філологічних та природничих дисциплін
Національного авіаційного університету*

ТРАГІЗМ ДОЛІ УКРАЇНСЬКОГО БАЛЬЗАКА

Анотація. В українському літературознавстві багатоаспектно опрацьовано творчість М. Зерова, І. Нечуя-Левицького, Марії Загірньої. Однак проблему прижиттєвого забуття, знецінення українського Бальзака, як назвав Івана Семеновича О. Білецький за потужний внесок у розвиток української літератури, комплексно не досліджено. У статті розглянуто буттєві обставини останніх років письменника у контексті тодішніх політичних подій; наведено підтвердження з архівних документів. Здійснено порівняння некрологу «Іван Нечуй-Левицький» М. Зерова та «Спогадів про Нечуя-Левицького» Марії Загірньої, що дало підстави констатувати той факт, що їхні автори водночас проводжали І. Нечуя-Левицького в останню дорогу. Однак Микола Костьович опублікував прощальне слово у 1918 р., а Марія Миколаївна – через 6 років. У загально-мистецькому контексті розглянуто вірш М. Зерова «Брама Заборовського» (1930 р.). Особливо цінним для історії, дослідника літератури, поціновувача культурної спадщини є пошук і збереження архівних матеріалів, у дослідженні зазначено, де вони нині зберігаються. Наголошено на тому, що спогади сучасників, їх фіксація та трактування подій є важливими як документи епохи, цінним джерелом дослідження творчості письменника у контексті загально-людської культури. Автори вказують на реалії 80-річного І. Нечуя-Левицького, який змушений був жити у закладі-притулку для немічних, самотніх і безнадійно хворих, відчувати принизливі глузування від заможних «господарів життя», харчуватися однією булочкою в день, пережити відмову від себе рідних. Вдова Бориса Грінченка – Марія Миколаївна – опікувалася долею митця, за її клопотань було здійснено прижиттєве перевидання творів письменника, що підтримало його на деякий період; Центральна Рада призначила пенсію (проте уже занадто пізно). Для дослідника літературної спадщини важливо вивчення не лише спогадів сучасників митця, але й обставин епохи, в якій жив і творив письменник, наприклад, як вплинули погляди І. Нечуя-Левицького щодо тодішнього українського правопису на долю його літературних творів. Усі такі шкідливі елементи загально-людської культури, а вшанування духовного надбання є не лише завданням учених, але й моральним обов'язком кожного.

Ключові слова: український Бальзак, прижиттєві обставини, архівні документи, некролог, спогади, поцінування письменника.

Постановка проблеми. В українському літературознавстві багатоаспектно опрацьовано творчість М. Зерова, І. Нечуя-Левицького, Марії Загірньої. Однак проблему поцінування

духовної спадщини І. Нечуя-Левицького на початку ХХ ст. комплексно не розглянуто. У репрезентованому дослідженні за основу взято праці вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема О. Білецького, З. Генік-Березовської, Б. Грінченка, О. Павлової, В. Скальського, у яких порушено дотичні до нашої теми питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині документи І. Нечуя-Левицького зберігаються в Інституті літератури імені Т. Шевченка НАН України, Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, фондах Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України. Окрім особового фонду письменника (який складається лише з одного документа [14]), артефакти про нього знаходяться у фондах багатьох літературознавців, зокрема Миколи Зерова [11]. У папці матеріалів знаходяться документи про життя і творчість І. Нечуя-Левицького за 1878–1931 рр. [13]. У рукописній спадщині Б. Грінченка НБУВ зберігається праця «Іван Левицький (Щодо 25 років його діяльності письменницької)» (1894 р.), підписана псевдонімом Б. Вільхівський [1].

Мета статті. Надзвичайно велике значення у вивченні біографії митця мають архівні документи, прижиттєві описи подій, листування, свідчення сучасників про становлення, творчий розвиток, умови праці, психологічний стан, у якому творив письменник.

Автори статті ставлять на меті дослідження проблеми прижиттєвого забуття, знецінення українського Бальзака, як назвав Івана Семеновича О. Білецький за потужний внесок у розвиток української літератури, адже це питання комплексно не досліджено.

Виклад основного матеріалу. У 1956 р. академік О. Білецький наголошував на необхідності збереження та дослідження творчої спадщини І. Нечуя-Левицького, архів якого «розкиданий по різних місцях», його «ніким ще не описано і не досліджено». Звісно, нині маємо іншу картину, інтерес до творчості письменника, якого називали «новатором, з новою манерою письма, з новим соціальним горизонтом» [12], М. Плевако вказував на «монументальні твори, які вперше виникають у НЕЧУЯ» [9], іноді забуваючи, або роблячи вигляд про незнання тих важких прижиттєвих обставин, у яких опинився автор славнозвісних повістей «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки та матушки», «Баба Параска та баба Палажка», комедії «На Кожум'яках», близько 50 прозових творів, літературознавчих та етнографічних досліджень, перекладач Біблії (спільно з І. Пулюєм і П. Кулішем), якого

О. Білецький назвав українським Бальзаком. Воїстину справедливі слова О. Маковея, що ми «цінімо чоловіка аж тоді, коли він, перейшовши пекло нужди і терпіння, наборовшись з противними хвилями байдужості і самолюбства людського, <...> не стратив охоти працювати для загалу і працює далі» [6].

80-річний І. Нечуй-Левицький перебував у скрутному матеріальному становищі, мешкаючи в орендованому житлі. Сестра, племінниця та племінник відсторонилися від опіки над літнім письменником, який самотійно не міг потурбуватися про себе. Популярність його зменшувалася, особливо після смерті Б. Грінченка (1910 р.) та дискусії навколо українського правопису 1910-х рр. Він не підтримував передачу на письмі апострофа та літери «й» наприкінці слова, навіть забороняючи друк власних творів, якщо редактор вставляв цю позначку або букву. Твори поступово припинили видавати, а митця не запрошували на жоден із літературних заходів. Харчувався він однією булочкою вдень, іноді навідуючись до сусідів, які його підгодували. Власник квартири іноді запрошував письменника до себе, проте Іван Семенович, відчуваючи себе розвагою, припинив ці візити [10].

Опікувалася долею німецького І. Нечуя-Левицького вдова Бориса Грінченка Марія Миколаївна. Знаний письменник часто заходив до родини Грінченків у будинок на Кадетському провулку (тепер вул. Гоголівська). Відвідував Марію Грінченко з її матір'ю в будинку Покровського монастиря в Діонісіївському провулку, бо теж переїхав і мешкав недалеко в будинку № 84. Наприкінці 1917 р. у Генеральному секретаріаті освіти УНР вона ходила з проханням призначити пенсію письменнику. У другій половині 1917 р. за ініціативи української громади Києва та С. Сфремова черкаське видавництво «Сіяч» перевидало 16 творів Івана Семеновича, що лише на короткий період поліпшило його матеріальний стан. У цей час І. Нечуй-Левицький впав і зламав ногу. Родина перевезла його до шпиталу поблизу Софійського собору. З приходом до Києва більшовиків заклад було ліквідовано, а хворого переведено до добродійного закладу-притулку для німецьких, самотніх і безнадійно хворих – «страшної своєю репутацією «Дегтярівки»». Тут, у Дегтярівському богоугодному закладі, доживав віку письменник.

30 березня на розгляд Центральної Ради винесено питання І. Нечуя-Левицького про призначення персональної пенсії. На засіданні парламенту, що відбувалося 2 квітня, професор М. Грушевський повідомив, що «старий український письменник І. Нечуй Левицький, якому Мала Рада на попереднім засіданні призначила пенсію 2 400 карбованців на рік, помер сьогодні зрання в Дехтярській богадільні» [7, с. 1]. Мала Рада постановила «доручити правительству, щоб воно подбало про урочистий похорон І. Нечуя-Левицького, а також доглянуло за речами покійника, які він записав на національні справи, бо рідні у нього нема» [7, с. 1].

У документах рукописного відділу ЦДАМЛМ України про смерть письменника є запис: «2 квітня (20 березня) 1918 року, похований на Байковому цвинтарі в Києві» [15]. Газета «Діло» за 9 квітня 1918 р. повідомляла, що «Одпіване сьогодні о 12 год. дня у Софійському соборі; по сьому похорон на Байковому кладовищі» [7, с. 1] (поруч із Миколою Лисенком). В. Скальський зазначає, що «похорони Івана Нечуя-Левицького відбулись у Києві. Панахиду служили у Софійському соборі 4 квітня 1918 року о першій годині дня» [10].

Прощальне слово спочатку виголосив член Центральної Ради, священник Нестор Шараєвський, службу у соборі здій-

нили єпископ Чигиринський, вікарій Київської єпархії Никодим (Кротков). Потім траурна процесія, очолювана гімназистами й студентами, рушила Володимирською вулицею. Перед Міністерством освіти єпископ Никон відправив літургію, міністр освіти виголосив промову: «Сьогодні вперше в старій Софії лунали голоси смутку над домовиною простого чоловіка. Цей простий чоловік був письменником українським, і сьогодні уперше Українська держава ховає свого письменника державним коштом» [10].

На могилі були лише вінки від Міністерства судових справ, Академії мистецтв та Правничого товариства.

Порівняння некрологу «Іван Нечуй-Левицький» М. Зерова та «Спогадів про Нечуя-Левицького» Марії Загірної дає підстави констатувати, що їхні автори водночас проводжали українського Бальзака в останню дорогу. Однак Микола Костьович опублікував прощальне слово у 1918 р., а Марія Миколаївна оприлюднила свої спогади у 1924 р.

Згодом, М. Зеров був свідком похорону І. Нечуя-Левицького. В однойменному некролозі він подав точні деталі прощання з ним: «Недурно ж, коли ховали покійного письменника, єдиний промовець, що говорив над труною, п. народний міністр по справах освітніх зазначив, що все теперішнє освічене громадянство на творах Левицького училося шанувати свою рідну мову. І не тільки старше покоління, але й молодше, що саме тепер підростає, вчитиметься рідної мови на його творах» [2, с. 220]. Чи міг він побачити там Марію Загірну (Грінченко)? Вона також була на похороні знаного письменника. У спогадах про нього зазначила: «Побачила я Ів. Семеновича вже в Софії, у труні: висхле, поважне, навіть суворе обличчя, міцно стиснені уста. І мені, знервованій, уживався докір на тому обличчю, докір за те, що не доглянено його, що вмер він не в своїй хаті, а як безхатній, безрідний бурлака, «шпитальний дід». Гроші на похорон дав уряд. Ховало дванадцять бачушок. Як винесено труну з церкви, підїхав автомобіль, і з його встали якісь урядові особи – не пам'ятаю, хто саме. Повставали з автомобіля і, мабуть, пішли з процесії. А втім, не знаю, не бачила» [2, с. 127]. Можемо констатувати, що М. Зеров та М. Грінченко водночас проводжали І. Нечуя-Левицького в останню дорогу.

Достеменно невідомо, яку браму відкривали для виходу похоронної процесії. Однак через 12 років Микола Костьович написав вірш про перлину архітектури доби бароко «Брама Заборовського», що була окрасою Софійського собору.

«Ні, не бундючний, ситий гетьманат,
Не багатир, – полковник череватий, –
Її поставив очі чарувати
Смирений рясофорний меценат.

Намігся він, замість жебрацьких лат,
Убрати гору в золото й шарлати
І кругодахі вирости палати
Серед поліських гонтом битих хат» [5, с. 30].

Вірш не містить пейзажів. Однак, за Зіною Генік-Березовською, «оздоба українських споруд відзначається близькими до природи мотивами (брама Заборовського)» [2, с. 31]. Краса і химерне переплетіння в рослинному світі і світі бароко, поетичного і архітектурного – цікава паралель для порівняння з образами природи у повістях І. Нечуя-Левицького в аспектах натурфілософії та поетики.

Сумна подія повернула письменника із забуття, про нього, стражденного і нужденного, забутого у Дегтярівській богадільні, згадали. Хоч ненадовго. Бо згодом знову пішов у небуття, навіть на надгробку було написано хибну дату.

У 1956 р. академік М. Бажан організував спеціальну урядову комісію щодо перепоховання І. Нечуя-Левицького у більш пристойне місце на Байковому кладовищі в Києві та встановлення на могилі пам'ятника [8].

Уже згодом було засновано Літературно-мистецьку премію імені І. Нечуя-Левицького, науковий колектив Інституту літератури підготував 10-томне видання творів, у Києві було відкрито меморіальну дошку на Пушкінській, 17 («На цьому місці стояв будинок, в якому з 1889 по 1910 рік жив і творив класик української літератури І. Нечуй-Левицький (1838–1918 рр.)»), у Стеблеві організовано Літературно-меморіальний музей І. Нечуя-Левицького, здійснено чимало наукових розвідок, твори вивчаються у школах, університетах тощо.

Висновки. Спогади сучасників, їх фіксація та трактування подій є важливими як документи епохи, цінним джерелом дослідження творчості українського Бальзака, його внутрішніх порухів, життєвих обставин у контексті загальнолюдської культури.

Література:

1. Грінченко Б. Нечуй-Левицький. *ІР НБУВ*. Ф. 1. Од. зб. 33617.
2. Генік-Березовська З. Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм. Київ : Гелікон, 2000. 368 с.
3. Загірня М. Спогади про Нечуя-Левицького. Україна. Кн. 4, 1924. С. 11–127.
4. Зеров М., Сулима М. Українське письменство. Київ : вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 1301 с.
5. Зеров М., Кочур Г., Павличко Д. Твори : в 2 т. Т. 1 : Поезії. Переклади. Київ : Дніпро, 1990. 842 с.
6. Маковей О. З життя (Смукот німого Йора. Нові посли в Галичині. Данці а русини). *Буковина*. 1895. 5 жовтня.
7. Некролог (1918, квітень, 9). *Діло*. С. 1.
8. Павлова О. «Завзятий хохломан». Джерела до вивчення літературної діяльності Івана Нечуя-Левицького. *Архіви України*. 2014. № 1. С. 203–213.
9. Плевако М. Іван Нечуй-Левицький. *ДАМЛМ України*. Ф. 271. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 20.
10. Скальський В. Персональний пенсіонер УНР Іван Нечуй-Левицький. *Історична правда*. 2020. 30 березня.
11. ЦДАМЛМ України. Ф. 28. Оп. 1.
12. ЦДАМЛМ України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 3–4.

13. ЦДАМЛМ України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 1–63.

14. ЦДАМЛМ України. Ф. 834. Оп. 1. Спр. 1.

15. ЦДАМЛМ України. Ф. 987. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 1.

Barabash S., Burko O. The fate's tragedy of the Ukrainian Balzac

Summary. The works of M. Zerov, I. Nechuy-Levytsky, and Maria Zahirnaya have been studied in many ways in Ukrainian literary criticism. However, the problem of lifelong oblivion, the devaluation of the Ukrainian Balzac, as called by Ivan Semenovich O. Biletsky for his powerful contribution to the development of Ukrainian literature, has not been comprehensively studied. The article considers the existential circumstances of the writer's last years in the context of the then political events; confirmation from archival documents is given. A comparison of the obituary "Ivan Nechuy-Levytsky" by M. Zerov and "Memoirs of Nechuy-Levytsky" by Maria Zahirna was made, giving grounds to state the fact that their authors at the same time accompanied I. Nechuy-Levytsky on his last journey. But Mykola Kostyovych published a farewell speech in 1918, and Maria Mykolayivna in 6 years. M. Zerov's poem "Zaborovsky's Gate" (1930) was considered in the general artistic context. Especially valuable for history, researcher of literature, connoisseur of cultural heritage is the discovery and preservation of archival materials, the study indicates where they are now stored. It is emphasized that the memories of contemporaries, their fixation and interpretation of events are important as documents of the era, a valuable source for studying the work of the writer in the context of universal culture. The authors point to the realities of 80-year-old Nechuy-Levytsky, who was forced to live in an orphanage for the weak, lonely and hopelessly ill, to feel humiliating ridicule from wealthy "masters of life", to eat one bun a day, to experience self-denial. Borys Hrinchenko's widow, Maria Mykolayivna, took care of the artist's fate, and at her request a lifelong reprint of the writer's works was made, which supported him for some time; The Central Rada has appointed a pension (but it is too late). For a researcher of literary heritage it is important not only to study the memories of the artist's contemporaries, but to pay attention to the circumstances of the era in which the writer lived and worked, for example, how the views of I. Nechuy-Levytsky on the then Ukrainian spelling influenced his literary works, in particular. All such sketches are also important elements of human culture. And honoring spiritual heritage is not only the task of scholars, but also the moral duty of everyone.

Key words: Ukrainian Balzac, life circumstances, archival documents, obituary, memoirs, appreciation of the writer.